

ՊԱՏՄԱԿԱՆՆ ՈՒ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱԿԱՆԸ
ՎԱՐԴԳԵՍ ՄԱՆՈՒԿԻ ԱՎԱՆԴԱԶՐՈՒՅՅՈՒՄ

Վարդգես Մանուկն ու իր հիմնադրած Վարդգեսավան բնակավայրը հիշատակված են պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» այն հատվածում, ուր խոսվում է Հայոց Վաղարշ թագավորի ծավալած շինարարության և Վաղարշապատի մասին: Նա գրում է. «Մա պատեաց պարսպաւ եւ զհօր աւանն Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ. գորմէ յառասպելն ասեն.

Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն

Ի Տոհաց գաւառէն, գՔասաղ գետով,

Եկեալ նստաւ զՇրէշ բլրով,

զԱրտիմէդ քաղաքաւ, գՔասաղ գետով,

Կռել կռփել գղումնն Երուանդայ արքայի:

Այս Երուանդ՝ առաջինն է, Սակաւակեացն, որ ի Հայկազանց, գորոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգէսի շինեաց գաւանս գայս»¹:

Բերված հատվածից պարզվում է, որ ապագա Վաղարշապատի տարածքում գոյություն ունեցած Վարդգեսավան բնակավայրը՝ «հօր աւանն Վարդգէսի», ունեցել է իր նախորդը՝ «Արտիմէդ քաղաք»-ը: Մի պահ կարող է թվալ, որ խոսքը քարաշեն պարիսպով պատված իսկական քաղաքի մասին է: Բայց եթե Արտիմէդը այդպիսին է եղել, ապա նրա հետևորդ Վարդգեսավանը ինչո՞ւ ոչ թե քաղաք, այլ *աւան* է կոչվել, իսկ եթե Արտիմէդ-Վարդգեսավանի քարաշեն պարիսպը կար, ապա Վաղարշ թագավորը ինչո՞ւ էր պարսպապատել բնակավայրը և այն վերանվանել *Վաղարշապատ*: Կարծում ենք, որ գործ ունենք տարբեր որակի՝ փայտաշեն և քարաշեն պարիսպների հետ: Արտիմէդն ունեցել է, ըստ երևույթին, փայտաշեն և արդեն իր դարն ապրած պարիսպ, որը Վաղարշ թագավորի (հավանաբար, Վաղարշ I-ի՝ 117-140-ական թթ.) կողմից փոխարինվել էր քարաշեն պարսպով: Եթե Շրէշ բլրի վրա գտնված Արտիմէդ-Վարդգեսավանը առհասարակ անպարիսպ լիներ, ապա պատմահայրը այն կկոչեր պարզապես «աւանն Վարդգէսի», այլ ոչ թե «հօր աւանն Վարդգէսի»:

Հայտնի է, որ հնագույն բնակավայրերը կառուցվում էին բարձունքների վրա, ուստի «գիտենք, որ «քաղաք» նշանակող բառերը բուն «բարձունք կամ ամրություն» նշանակությունն ունեն»²: Հմնտ. հնդեվրոպական նախալեզվի միևնույն արմատից ծագած ազգակից լեզուների այն բառերը, որոնց մի մասը «բարձունք» է նշանակում, իսկ մյուս մասը՝ «քաղաք» (օրինակ, հայ. *բարձունք*, *բարձրավանդակ*, հին գերմ. *bërg* «լեռ», բայց նույն այդ լեզվում *burg* «քաղաք»)՝³: Նույն կերպ, Շրէշ բլրի վրա գտնված հնագույն բնակավայրը *Արտիմէդ* անունը կարող էր կրել ինչպես բարձունքի վրա գտնվելու, այնպես էլ փայտաշեն պարիսպ ունենալու պատճառով: Դա ապացուցվում է *Արտիմէդ* տեղանվան ստուգաբանությամբ: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե *Արտիմէդ* տեղանունն առնչվում է հունական *Արտեմիս/Արտեմիդա* դիցուհու անվանը: Սակայն, քանի որ այն շատ ավելի վաղ ժամանակներում է ստեղծվել, քան հելլենիզմի դարաշրջանը, ապա նրա ստուգաբանությունը պահանջում է հայոց լեզվի հնագույն ժամանակաշրջանի բառապաշարի վերհանում:

¹ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց. Եր., 1981, Բ, կէ:

² Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. IV, Եր., 1979, էջ 542:

³ ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 413-414:

Արտիմենդ <*արտի-մենդ տեղանվան առաջին բաղադրիչը նույնական է Վանա լճի *Արտի* կղզու անվանը, իսկ դրանց *արտ-* հիմքը առկա է նաև սեպագրային Ardini քաղաքի անվան (Մուծածիթի լեռնային քաղաքաբանիստն էր), արաբական աղբյուրներին հայտնի Սասուն-Խուրթի լեռնցիների artan (արաբերեն՝ al-artan) անվան և հայերեն *արտեան* «լեռան գագաթ» բառի մեջ: *Արտիմենդ* տեղանվան *արտի* բաղադրիչի և *Արտի* կղզանվան մեջ հիմքային *արտ-ին կցորդված է *-ի* վերջածանցը, Ard-ini տեղանվան մեջ *-ին* կամ *-նի*, իսկ artan անվան մեջ *-ան* վերջածանցները: *Արտեան* < արտ-եան բառի կազմության տեսանկյունից հմմտ. *երկեան, իջեան, հոտեան, օթեան* բառերի համապատասխան մասերը: **Արտ-* արմատի, նրանով կազմված *Արտի-մենդ* տեղանվան առաջին բաղադրիչի, *Արտի* կղզանվան զուգահեռներին կարելի է հանդիպել նաև հնդեվրոպական այլ լեզուներում. հմմտ. հին հնդկ. adri- «սար, ժայռ» և իլյուր. adri « ժայռ, խութ» բառերը:⁴ Այս առթիվ պետք է ի նկատի առնել ինչպես հ.-ե. d>հայ. տ հնչյունափոխությունը, այնպես էլ հայերենին բնորոշ հ.-ե. -dr>հայ. -րտ դրափոխությունը (հմմտ. *արտի/արտիկ, արտորալ, արտօսը*): Այսպիսով, Շրեշ բլուրի վրա կառուցված *Արտիմենդ* տեղանվան *արտի-* բաղադրիչը նշանակել է «բլուր, բարձունք» (թերևս նաև «լեռ, խութ, կղզի»):

Արտի-մենդ բաղադրիչներից բաղկացած տեղանվան երկրորդ բաղադրիչը՝ *մենդ-ը*, ևս հնդեվրոպական-հայկական ծագում ունի: Մենք այն համարում ենք *մոյթ* «մույթ, նեցուկ, հենարան, մի բան հաստատ պահելու համար տակը դրված *ցից*» բառի արմատակիցը: *Մոյթ-ը* ծագում է հ.-ե. *meuthi- նախաձևից, որի հիմքում հ.-ե. *mei- «ցից տնկել, ցցով ամրացնել» արմատն է:⁵ Այս նույն արմատից են ծագում ազգակից լեզուների հետևյալ բառերը. հին հնդկ. methi «մույթ, ցից», mita «հաստատված», mit «տնկած ցից», լատին. meta «սահման, ծայր», muno «պարսպել, պատ քաշել», murus «պատ», լիտվ. miėtas, լատիշ. miets «ցանկապատի ցից» և այլն:⁶ *Արտիմենդ* տեղանվան դեպքում, բնականաբար ի նկատի ենք առնելու հնդեվրոպական ծագումով *մենդ* բաղադրիչի ոչ թե «ցից» նշանակությունը, որն արդեն իսկ ուներ *մոյթ* արմատակից բառը, այլ այնպիսի մի ընդգրկուն նշանակություն, որպիսիք ունեին իրենց հնդեվրոպական ազգակիցներից լատիներեն murus «պատ» և muno «պարսպել, պատ քաշել» բառերը: Ըստ այսմ, *Արտիմենդ* տեղանվան իմաստը լինելու էր «ցցապատնեշ ունեցող բլուր, փայտաշեն պարիսպով բնակավայր»: Այդպիսին էր լինելու Շրեշ բլրի վրա կառուցված նախնական բնակավայրը, որի հետևորդ Վարդգեսավանի հիմնադրումը ժողովուրդը վերագրել էր առասպելաբանական-վիպական Վարդգես Մանուկին:

Հայոց հին բանահյուսության այս կերպարի սերտ առնչությունը Քասաղ գետի հետ, իր անվան *Վարդ-* (<*վարդ < հ.-ե. *ued- «ջուր, գետ») բաղադրիչը և անվանը կից *մանուկ* մակդիրը հուշում են, որ նա ըմբռնվել է այնպիսի մի թույլմանուկ՝ ջրային պաշտելի ոգի, ինչպիսիք ավելի վաղ ըմբռնվել են նաև Սևանա լճին առնչված *Վեդուրը (*Վեդ-ուր* հմմտ. հ.-ե. *ued- «ջուր, գետ» և *ուր «որդի»), որի անունից է առաջացել սեպագրային *Վերդուրի-Էթիունի* մերձսևանյան ցեղամիության անունը, և Ախուրյան գետին առնչված *Ախուրը (*Ախ-ուր* հմմտ. հ.-ե. *ak¹- «ջուր» և *ուր «որդի»), որի անու-

⁴ Գ.Ջահուկյան, *Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները*, Եր., 1970, էջ 13, ծան. 8: Ս. Պետրոսյան, «Շարայի ցեղամիությունը» *Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում* (մ.թ.ա VI-V դդ.), *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 1979, թիվ 12, էջ 71, ծան. 42:

⁵ *ՀԱԲ*, հ. III, Եր., 1977, էջ 343:

⁶ *Նույնը*:

նից ունենք *Ախուրեան* գետանունը և սեպագրային *Ախուրիանի* բնակավայրի անունը:⁷ Հայոց պաշտելի այս ոգիները ազգակիցներն են եղել հին իրանցիների և հին հնդկների *Ասյամ-Նասպատ* կոչված (բառացի՝ «ջրերի գավակ») աստվածությունները: Դեռևս բնապաշտական հեռավոր ժամանակներում սկիզբ առած ջրային ոգիների պաշտամունքը մեր հավատալիքներում հարատևած լինելու մասին Մ.Արեղյանը գրում է. «Շատ աղբյուրներ, հատկապես գետեր ու լճեր համարվում են բնակատեղիներ առասպելական մարդակերպ և կենդանակերպ էակների, որոնք ունեն հրեղեն բնույթ և *հրեղեն* էլ կոչվում են»:⁸ Այդ հրեղեն էակները մաս լուսեղեն են համարվել և *լուսեղեն* կոչվել: Հայ ժողովրդական հեքիաթներից մեկում «հուրնիկ *հրեղեն*» աղջիկը⁹ իր ապագա փեսացուին ասում է. «Չը լսե՞ր իս, ընձի *Լուսեղեն* կրսին, ես Ջրերու թագավորի աղջիկն իմ, հրտ իմ մամուն ու պապուն կը բնակոյիմ մըջ յաղբրական»:¹⁰

Ջրային ոգիների հրեղեն-լուսեղեն ըմբռնումը ի նկատի առնելով՝ փորձենք ստուգաբանել Վարդգես Մանուկի հայրենի եզերքի և նրա բնակիչների անունները: Հնդեվրոպական մախալեզուն ուներ *dei- «փայլել, լուսավորել» արմատը, որի *diu- ածանցյալից է ծագում մեր լեզվի *տիւ* «օր, օրվա լուսավոր մասը» բառը: Նույն *dei- արմատից -ey մասնիկով ստեղծվել էին *deieyo «լուսավոր», իսկ -yo մասնիկով՝ *deiyos «աստված, երկինք» բառերը: Այս արմատին հանգող բառերից են. հին հնդկ. divyn «երկնային», devá «աստված», ավեստ. daēvō «ոլ», հուն. Διός/Ζεύς «Չևս», լատին. deus «աստված» և այլն:¹¹ Սրանց արմատակիցներն են ոչ միայն մեր *Տիւր* (<*տիւ-ր)¹² դիցանունը՝ մտավոր և հոգևորփու լույսն անձնավորած աստծու անունը, այլև *տիւ (<*deieyo) բառը՝ որպես լուսեղեն էակներին տրված ընդհանրական անուն: Վերջինս պետք է տարբերել արմատակից և նույնահնչյուն *տիւ* «օր» (<*diu-) բառից: Լուսեղեն էակների *տիւ անվանումը ուղղական հոլովի հոգնակի թվով կունենար *տիւք, իսկ սեռականի հոգնակի թվով՝ *տուաց տեսքը (հմմտ. *տիւ* «օր», որից՝ *տուրնջեան*, և *Սստուած*<*աս-տիւ-ած): Իսկ *տուաց>*Տուհաց*՝ *h* հնչյունի հավելումով՝ այնպես, ինչպես *գիհի* բառի մեջ: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ մախնական *գի-ն «ստանալով ծառ կամ բույս նշանակող *h* մասնիկը, դարձել է *գիհ, ուր հորանջի պատճառով ներմուծելով *h*, ստացվել է *գիհի*»:¹³ Ուրեմն, *տիւք՝ նշանակում է «լուսեղեններ», *տուհաց՝ «լուսեղենների», իսկ *Տուհաց գաւառ*՝ «Լուսեղեն էակների գավառ»:

Տուհաց գավառը տեղորոշվել է Քասաղ գետի ավազանում, որովհետև Վարդգես Մանուկը այս գետով էր հասել Արտիմեղ: Քասաղի վտակներից մի քանիսն սկիզբ են առնում Արագած սրբազան լեռան լանջերից: Որ այս լեռը սրբազան է համարվել թե՛ բնապաշտ, թե՛ հեթանոս, թե՛ քրիստոնյա հայերի կողմից, պարզում է հայոց հին տոմարը, որի համաձայն՝ յուրաքանչյուր ամսվա 20-րդ օրը ձոնված էր այս լեռան պաշտամունքին, ուստի և կրում էր *Արագած* անունը: Արագածի՝ սրբազան լույսի աղբյուր համարվելու փաստն են արձանագրել ինչպես նրան առնչվող Լուսավորչի մշտավառ կանթեղի մասին ավանդագրույցը, այնպես էլ լեռանը կից գավառի *Նիգ* (Նիգատուն) անունը: Հմմտ. *նիգ* բառը, որը նշանակում է մաս «ձողաձև կամ գերանաձև լույս, որ երևում է

⁷ Մ. Պետրոսյան, Օ. Պետրոսյան, Լ. Պետրոսյան, «Ջրերի գավակի» պաշտամունքի արտացոլումը սեպագրային մի քանի տեղանուններում, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», պրակ I, Գյումրի, 1998, էջ 78-80:

⁸ Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. VII, Եր., 1975, էջ 82-83:

⁹ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. X, Եր., 1967, էջ 20:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 17:

¹¹ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 410:

¹² Բ. Աղայան, Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության, Եր., 1986, էջ 61 – 62:

¹³ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 627:

ամպերում»:¹⁴ Սրանցից բացի, Վարդգես Մանուկի հայրենիք տանող ճանապարհն է ցույց տալիս նաև Քասաղ գետի՝ Արագածից սկիզբ առնող Շաղվարդ վտակը:¹⁵ Գր.Ղափանցյանը *Շաղվարդ/Շաղվերդ* գետանվան *վարդ*-**վաղր* բաղադրիչը նույնն է համարում *Եղվարդ*, *Թաղավարդ* տեղանունների և *Վարդաւառ* տոնանվան համահունչ բաղադրիչների հետ՝ խեթերենի հետևությանը դրանց վերագրելով «ջուր» նշանակությունը:¹⁶

Այդ նույն բաղադրիչն ունեն նաև *Վարդամարզ* (<*վաղր-ա-մարզ) գետանունը, *Նուարդ* (<*նու-վաղր) և *Վարդգես* (<*վաղր-գես) դիցանունները:¹⁷ Վերջինս ջրերի պաշտամունքին է առնչվում ոչ միայն իր առաջին՝ *Վարդ*-, այլև երկրորդ՝ *գես*, բաղադրիչով: Այն նույնն է լինելու, ինչ *Գիսանէ* դիցանվան *Գիս*- < *գես* բաղադրիչը (Գիսանեի պաշտամունքի վայրն հայտնի էր *Իննակնեան*՝ «ինն ակունք ունեցող» անունով): Եթե *Շաղվարդ* գետանվան *վարդ*-**վաղր* բաղադրիչն առնչվում է Վարդգես Մանուկի ջրային բնույթին, ապա իր *շաղ* բաղադրիչով էլ գետանունը, մեր կարծիքով, պետք է, որ առնչվի նրա լուսեղեն էությանը: Հայերեն շող «արևի ճառագայթ, նշույլ, ցուր», «լուսավոր, փայլուն» բառը¹⁸ ունեցել է իր *շաղ* տարբերակը, որի երբեմնի գոյության մասին են խոսում *շաղաղ* «շողացող, փայլուն, պսպղուն»,¹⁹ *շաղաւար* «եթեր կամ եթերային մասերից մեկը» և *շաղաւարիլ* «լուսնի կամ աստղերի շարժվելը» բառերը:²⁰ *Շող*-ի ձայնադարձով *շաղ* տարբերակն էլ, ամենայն հավանականությամբ, դարձել է առաջին բաղադրիչը *Շաղավարդ* (<*շաղ-վաղր) գետանվան, որն այսպիսով նշանակել է «լուսավոր ջուր, լուսե գետ»: Հմմտ. հայոց ուշ հավատալիքների սրբազան աղբյուրների *լուսաղբյուր* անվանումը և այդպիսիք ունեցող տեղանքի ու բնակավայրերի *Լուսաղբյուր* անունները:

Անկասկած, բուն առասպելում Վարդգես Մանուկն ընկալվել է այնպիսի մի ձկնամարդ (մարդաձուկ), ինչպիսիք, հայոց հավատալիքների համաձայն, բնակվում էին մեր լեռնաշխարհի առանձին գետերում և լճերում: Արարատյան դաշտում, Էջմիածնի շրջանում գտնվող Մեծամոր (Ակնա, Այդր) լճի²¹ վերաբերյալ պատմում էին, որ «Այս լիճը լիքն է հրեղեն ձիերով, սպիտակ գոմեշներով, *մարդաձկներով* և ուրիշ կենդանիներով»:²² Իսկ Էջմիածինը նույն Վաղարշապատն է՝ Վարդգես Մանուկի հիմնադրած Վարդգեսավանը («առանն Վարդգեսի»): Վարդգես Մանուկն իր ջրային բնույթով և լուսեղեն էությանը նաև հայ ժողովրդական մի շարք հեքիաթներից հայտնի ձկնամարդու գուգահեռ կերպարն է: Հեքիաթային այս կերպարը նախ ձուկ է, ապա լուսերես մի պատանի կամ երիտասարդ, որն իր մերաշխարհային բարի գործերն ավարտելուց հետո վերադառնում է դառնում և խորասուզվում իր հարազատ տարերքը:

Սրանց ընդհանուր առասպելաբանական հենքը եղել է ձկնամարդ առասպելաբանական էակի և նրա իրական նախատիպ ձկան տոտեմական պաշտամունքը՝ իր նյութական արտահայտությունը գտած ի դեմս վաղ էթիունյան «վիշապ» կոչված

¹⁴ ՀԱԲ, հ. III, էջ 450:

¹⁵ Ա. Ասլանյան, Հ. Գրգեարյան, Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ բառարան, Եր., 1981, էջ 149:

¹⁶ Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն (հին շրջան), Եր., 1961, էջ 152; Գր. Կանաչյան, *Историко-лингвистические работы к начальной истории армян*, Եր., 1956, стр. 287-288.

¹⁷ Ս. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 71- 72:

¹⁸ ՀԱԲ, հ. III, էջ 529:

¹⁹ Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. III, Եր., 1944, էջ 495:

²⁰ ՀԱԲ, հ. III, էջ 489:

²¹ Ա. Ասլանյան, Հ. Գրգեարյան, նշվ. աշխ., էջ 22:

²² Ա. Ղանալանյան, *Ավանդապատում*, Եր., 1969, էջ 79:

ձկնակերպ քարակոթողների: Վարդգես Մանուկի նախատիպ ձկնամարդ աստվածուքյան պաշտամունքի նյութերեն արտահայտությունները մասնավորապես լինելու են Արագածի ձկնակերպ քարակոթողները: Ի տարբերություն իր գուգահեռ կերպարների՝ մյուս ձկնամարդ էակների, Երվանդունյաց արքայադստեր նկատմամբ տաճած սիրո պատճառով առասպելական-վիպական Վարդգես Մանուկն իր հարազատ ջրային միջավայր չէր վերադարձել, այլ «հատուած գնացեալ» (ըստ երևույթին, մահ մահկանացու դարձած) ամուսնացել էր արքայադստեր հետ և, ժողովրդի պատկերացմամբ՝ որպես իրենց սիրո առհավատչյա, Քասաղ գետի ափին կառուցել էր Վարդգեսավանը:

ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ И МИФОЛОГИЧЕСКОМ В ЛЕГЕНДЕ ВАРДГЕС-МАНУКА

___ Резюме ___

___ С. Петросян ___

В недрах общиндоевропейской мифологии зарождались образы индоиранского божества Апам-Напам (дословно – “сын вод, отпрыск вод”) и древнейшего армянского божества “сын воды”. В разных районах Армянского нагорья “сын воды” носил разные имена. В бассейне реки Ахурян он назывался *Ahur. От этого теонима происходят потамоним *Ахурян* (Ախուրեան) и клинописный урбоним *Ahuriani*. В бассейне озера Севан “сын воды” назывался *Uedur. От этого теонима происходят клинописный этноним *Ueduri* и хороним *Ueduri-Etiuni*. По древнеармянским эпическим сказаниям, Вардгес-Манук является основателем Вардгесавана (впоследствии – город Вагаршапат) у реки Касах. Прототип эпического Вардгес-Манука также божество, связанное с водой. Вероятно, *Вардгес* (Վարդգես) один из вариантов имени “сына воды”. Компонент *Вард* в теониме *Вард-гес* одного происхождения как с компонентом *вард* в потамониме *Шагвард* (Շաղ-վարդ приток Касаха), так и с компонентом *Вард* в имени праздника *Вардавар* (Վարդ-ա-վար). В основе этих компонентов лежит слово индоевропейского происхождения *вард<*uadr- “вода, река”.